

РОЛЬ ВНУТРІШНЬОГО МОВЛЕННЯ В ПРОЦЕСУАЛЬНОСТІ РОЗПОВІДАННЯ ДІТЕЙ ДОШКІЛЬНОГО ВІКУ

THE ROLE OF INTERNAL SPEECH IN THE STORYTELLING PROCESS

У статті розглядається роль внутрішнього мовлення в процесі побудови розповідей дітей дошкільного віку. Викладаються теоретичні основи дослідження – наукові праці вчених, а саме: Т.В. Ахутіної, Б.Г. Ананьєва, Б.Ф. Баєва, Л.С. Виготського, Ж.М. Глозмана, М.І. Жинкіна, О.В. Запорожця, О.Р. Лурії, О.О. Леонтєєва, М.Р. Львова, С.Л. Рубінштейна, Є.Н. Соколова, К.Ф. Седова та інших, які досліджували перетікання думки у зв'язне висловлювання, особливості внутрішнього мовлення, його ознаки, фази, форми. Виокремлено важливість внутрішнього мовлення в процесі мовленнєпородження. Представлено модель утворення мовлення Л.С. Виготського та модель мовленнєвого мислення Т.В. Ахутіної. Науковцями також виокремлено таку якість монологічного мовлення, як програмування мовленнєвого висловлювання. Зазначено, що завдяки внутрішньому програмуванню майбутнього висловлювання в дошкільників реалізуються два види операцій: 1) смислове синтаксування і вибір смислів; 2) семантичне синтаксування і вибір мовних значень (за Т.В. Ахутіною). У першому випадку реалізації операцій відбувається опосередкування смислів у значеннях зовнішніх слів, перехід до синтаксису значень, у другому – опосередкування мовних значень у словах, перехід від синтаксису значень до словесного синтаксису. Складання дітьми розповідей за серіями сюжетних картинок сприяє виформуванню в них внутрішньомовленнєвих операцій. Нами виокремлено декілька фаз творення розповіді дітей дошкільного віку за серіями сюжетних картинок (за О.О. Леонтєєвим), а саме: орієнтування в зображенні, планування висловлювання, реалізація програми, підсвідомий контроль. Урахування цих феноменів дає змогу якісніше та комплексніше вивчати особливості розвитку внутрішніх та зовнішніх операцій логічного й послідовного творення розповіді в дітей дошкільного віку.

Ключові слова: внутрішнє мовлення, розповідання, мовленнєпородження, розвиток.

The article deals with the role of internal speech in the process of constructing preschool children's stories. Outlines the theoretical basis of research – scientific research of scientists, namely: T.V. Akhutina, B.G. Ananiev, B.F. Baev, L.S. Vygotsky, J.M. Glozman, M.I. Zhinkin, O.V. Zaporozhets, O.R. Luria, O.O. Leontiev, M.R. Lvov, S.L. Rubinstein, E.N. Sokolov, K.F. Sedov and others, which explore the flow of thought in coherent expression, features of internal speech, its signs, phases, forms. The importance of internal speech in the process of speech generation is highlighted. The speech formation's model of L.S. Vygotsky and the speech thinking's model of T.V. Akhutina are presented. Scholars have also singled out such a quality of monologue speech as speech utterance programming. It is noted that thanks to the internal programming of future utterances in preschoolers, two types of operations are implemented: 1) syntax of meanings and choice of meanings; 2) semantic syntax and choice of language meanings (by T.V. Akhutina). In the first case, the implementation of operations is the mediation of meanings in the meanings of external words, the transition to the syntax of meanings, in the second – the mediation of linguistic meanings in words, the transition from syntax of meanings to verbal syntax. Compilation of stories by children on a series of plot pictures helps to form in them intraverbal operations. We have singled out several phases of creating the preschool children's story on a series of plot pictures (by O.O. Leontiev), in particular: orientation in the image, expression planning, program implementation, subconscious control. Taking into account these phenomena makes it possible to study more precisely and more comprehensively the peculiarities of the development in children of a preschool age the internal and external operations of logical and sequential creation of the narration.

Key words: internal speech, storytelling, speech generation, development.

УДК 81'233-053.4
DOI <https://doi.org/10.32843/2663-5208.2020.20.20>

Кролівець Ю.В.
доктор філософії зі спеціальності 053 «Психологія»,
викладач кафедри психології
і педагогіки дошкільної освіти
Університет Григорія Сковороди
в Переяславі

Постановка проблеми. Вагомий внесок у дослідження внутрішнього мовлення зробив Л.С. Виготський, виділивши важливі наукові положення структури мовленнєпородження й мовленнєсприйняття. Досліджуючи протікання думки «як внутрішній рух через низку планів, як перехід думки в слово і слова – в думку», вчений дослідив і виявив фази такого руху, виділив план перебігу думки, яка виражається в слові [9, с. 470].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Опанування структурування мовленнєвої дії Л.С. Виготський зіставляє з такими двома типами синтаксування, як смисловий (семантичний) і фазичний [25, с. 113–114]. Розвиток

фазичного синтаксування інтерпретується як опанування системи форм вираження та операцій програмування, семантичне синтаксування – розвиток знань про дійсність й уміння будувати програму висловлювань [25, с. 113–114].

Фазний і семантичний плани мовлення не збігаються під час функціонування розгорнутої й поширеної думки, що проявляється в незбігу граматичного і психологічного підмета й присудка [2; 17, с. 24].

Семантичний план (за Л.С. Виготським) є первинним, початковим у структурі внутрішнього плану. За ним відкривається план внутрішнього мовлення, яке є особливим за

психологічною природою утворенням, самостійною і самобутньою формою мовлення, особливим внутрішнім планом мовленнєвого мислення, що опосередковує динамічне відношення між думкою і словом [9].

Внутрішнє мовлення побудоване на інших структурах, ніж усне, є мовленням для себе, воно максимально скорочене, стиснуте, складається з «ланцюга присудків» [10, с. 496–497]. Словесні значення у внутрішньому мовленні є так звані «ідіомами», які не можуть бути перекладені в зовнішньому мовленні. Ці індивідуальні значення зрозумілі тільки щодо внутрішнього мовлення, яке також сформоване з ідіом, елізій і має еліптичну структуру [9].

Улиття багатоманітного смислового змісту в єдине слово внутрішнього мовлення робить її презентацію складною в простому мовленні. Тому перехід від внутрішнього мовлення до зовнішнього, на думку Л.С. Виготського, є «переструктуруванням мовлення», «перетворенням предикативного й ідіоматичного мовлення в синтаксично розчленоване й зрозуміле для всіх» [4, с. 37].

Аналізуючи процес перетворення мовлення в думку, Л.С. Виготський наголосив, що якщо думка втілюється в слові в зовнішньому мовленні, то слово «вмирає» у внутрішньому мовленні, породжуючи думку [9, с. 503]. Отже, учений дійшов висновку, що «одиноці думки й одиноці мовлення не збігаються. Один і другий процеси виявляють єдність, але не тотожність». Те, що сприймається «в єдиному акті думки», в мовленні розчленовується на окремі слова [9, с. 503]. Також Л.С. Виготський зазначає, що «шлях від думки до слова лежить через значення» [9, с. 505]. Думка «ніколи не дорівнює прямому значенню слів», оскільки значення опосередковує думку на її шляху до зовнішнього словесного вираження. У внутрішньому мовленні в будь-якій фазі смисл завжди переважає над значенням [17, с. 28].

Твердження Л.С. Виготського про наявність внутрішнього мовлення в механізмі мовленнєвої діяльності було в подальшому розкрито Т.В. Ахутіною, Б.Г. Ананьєвим, Б.Ф. Баєвим, Ж.М. Глозман, М.І. Жинкіним, О.В. Запорожцем, Л.О. Калмиковою, О.Р. Лурією, О.О. Леонтьєвим, М.Р. Львовим, А. Морін, С.Л. Рубінштейном, Є.Н. Соколовим, К.Ф. Сєдовим, І.О. Синицею, Т.Н. Ушаковою, Л.С. Цветковою, Є.Д. Хомскою та іншими.

Виклад основного матеріалу дослідження. На думку Б.Г. Ананьєва, П.П. Блонського, О.М. Соколова, внутрішнє мовлення разом із зовнішнім бере початок зі слухання й спілкування [1; 7; 24]. До переліку беззаперечних фактів внутрішнього мовлення Б.Г. Ананьєв зараховує: а) беззвучність; б) скороченість; в) вторинність, тобто виникнення

від зовнішнього мовлення; г) процесуальність і фазність внутрішнього мовлення при переході її в зовнішнє. Останньою фазою переходу внутрішнього мовлення в зовнішнє вчений назвав «внутрішній монолог» [1]. Однак він надає внутрішньому мовленню лише функцію побудови змісту майбутнього висловлювання, а не його оформлення [2].

О.Р. Лурія уточнює, що внутрішнє мовлення є механізмом, що перетворює внутрішні суб'єктивні смисли в систему зовнішніх розгорнутих мовленнєвих значень [23]. Із появою внутрішнього мовлення відбувається формування нових видів психічної діяльності – виникнення інтелектуальної й регулювальної функцій мовлення [22]. На думку К.Ф. Сєдова, внутрішнє мовлення – набір рем майбутнього висловлювання, його конспект, який розгортається за лічені секунди [13, с. 61].

М.І. Жинкін довів думку Л.С. Виготського, що «існують два синтаксування – смислове й фазичне». Учений висунув положення про «код внутрішнього мовлення», у якому «значну роль відіграють зорові уявлення й різноманітні схеми» [15, с. 142–160]. Учений виділяє внутрішню мову, яку називає «мова перекладу», вона перекладає задум внутрішнього мовлення в розгорнуте зовнішнє мовлення [15, с. 109]. У внутрішньому мовленні лексичні значення інтегруються й формується текстовий смисл [14]. Зміст думки більший, ніж можливості мови, тому зародження думки й планування усного мовлення відбувається в предметно-зображувальному коді: уявлення, як і річ, стають предметом висловлювання, що реалізуються в мовленнєво-руховому коді [15, с. 157, 214]. І.О. Зимня розглядає внутрішнє мовлення як «специфічний спосіб формування й формулювання думки» [16, с. 146].

Г.С. Костюк внутрішнім мовленням називає форму існування внутрішніх мисленнєвих дій, які виникають у різних видах діяльності, а також знаряддя розуміння всього того, на що направлена наша свідомість [18, с. 216].

Завдяки внутрішньому мовленню створюється «мовна установка» [1], або «установка на повідомлення» [5], що викликає збудження відповідних мовленнєвих стереотипів, на основі яких відбувається відбір слів і речень для створення усних й письмових текстів-розповідей [14]. Є.Н. Соколов розглядає внутрішнє мовлення й пов'язану з ним приховану артикуляцію як механізм цілеспрямованого відбору, узагальнення й фіксування сенсорної інформації (відчуттів і сприйняття). Зважаючи на це, учений надає великого значення внутрішньому мовленню в процесах не тільки словесно-понятійного, а й наочного мислення, а також у формуванні та функціонуванні всіх довільних дій людини [24].

О.О. Леонтьєв у мовленнєвій діяльності, окрім внутрішнього мовлення, виділяє внутрішнє промовляння та внутрішнє програмування, вважаючи їх різними психологічними процесами [19].

У внутрішньому мовленні вчений виокремлює два «полюси». Перший – це внутрішнє мовлення, максимально наближене до зовнішнього, розмовного мовлення, найчастіше супроводжується промовлянням. Другий – максимально згорнуте внутрішнє мовлення, не пов'язане з промовлянням, яке перебуває на межі виходу з інтелектуального акту й перетворення його в простий рефлекторний акт [21, с. 158].

Учені О.Р. Лурія [22] та О.О. Леонтьєв [21] виділяють таку якість монологічного мовлення, як програмування. Зазвичай «мовець планує або програмує не лише кожне окреме висловлювання, а й <...> увесь «монолог» як єдине ціле» [21, с. 9]. Внутрішнє мовленнєве програмування – це планування власних мовленнєвих дій, тобто «неусвідомлена побудова деякої схеми, на основі якої в подальшому породжується мовленнєве висловлювання» [21, с. 9]. На етапі програмування відбувається співвіднесення змісту майбутнього висловлювання до дійсності й вибір засобів, які цю дійсність адекватно подадуть [25, с. 89]. Синтаксичне програмування висловлювання, зокрема його лексико-граматична характеристика, передбачає: а) місце в синтаксичній схемі речення; б) «граматичні зобов'язання»; в) повний набір семантичних ознак; г) повний набір акустико-артикуляційних ознак. Побудований прогноз співвідноситься з програмою, контекстом, ситуацією, після чого можливе продовження розгортання чи перегляд синтаксичного прогнозу або програми [4]. Реалізація монологічного мовлення передбачає втримання в пам'яті складеної програми, використання всіх видів контролю за процесом мовленнєвої діяльності (поточного, наступного, попереднього) з опорою як на слухове, так і на зорове сприймання [6].

Процес творення мовлення (за Л.С. Виготським) проходить шлях від мислення до слова через рух функціонально різних планів: мотив – мислення – внутрішнє мовлення – семантичний план – зовнішнє мовлення [8, с. 295–361]. Після Л.С. Виготського процес мовленнєвипородження досліджувався Т.В. Ахутіною, О.О. Залевською, О.І. Зимньою, С.Л. Кацнельсоном, О.О. Леонтьєвим, О.Р. Лурією та іншими.

О.О. Леонтьєв розглядає мовленнєве висловлювання як мовленнєву дію всередині цілісного акту діяльності, яке характеризується такими ознаками, як мотивованість, ціленаправленість, тричленність структури (створення плану, його реалізація

та звірення), ієрархічна організація. «Із цієї точки зору, – узагальнює Т.В. Ахутіна, – будь-яка мовленнєва дія, яка є мотивованою й ціленаправленою, складається з програмування, реалізації програми та зіставлення одного з іншим» [4, с. 570]. Тому розгорнуте висловлювання, як зазначає вчена, буде з дотриманням логіки, слідує правилам побудови цілого, з мінімальною кількістю смислових розривів. Формування здатності будувати програму (план) дій, регулювати й контролювати її виконання забезпечується структурно-функціональними механізмами блоку програмування, регуляції та контролю за діяльністю, розташованих у лобних долях [4, с. 50, 99]. В утворенні висловлювання внутрішнє програмування (за Т.В. Ахутіною) здійснює як розгортання смислового змісту, планування, так і зворотний процес – згортання системи об'єктивних мовних значень у внутрішню схему, яка в онтогенезі випереджає розвиток розгортання смислу [2].

Вимоги до утворення розгорнутого висловлювання мають дотримуватися в процесі розгортання як тексту в цілому, так й окремого речення. Тому в смисловій організації висловлювання, на думку Т.В. Ахутіної, необхідно відрізнити не тільки дві стратегії розгортання (суб'єктивну – для себе й об'єктивну – для слухача (і для себе як слухача)), але й розрізнити рівні актуального членування, припускати можливість зміни й поєднання стратегій розривів [3, с. 50]. Учена підкреслює наявність певних правил розгортання висловлювання, покликаючись на факт утримання програми великих мовленнєвих цілей, під час якої один із компонентів програми розгортається, а інші (зафіксовані внутрішніми словами) – зберігаються в пам'яті в ще не розгорнутому вигляді [2].

Мовленнєве мислення, виокремлене та визначене Л.С. Виготським, Т.В. Ахутіна подає в такій схемі: 1) мотив (оформлення думки); 2) думка (опосередкування думки у внутрішньому слові); 3) внутрішнє мовлення (опосередкування в значеннях зовнішніх слів, перехід до синтаксису значень); 4) семантичний план (опосередкування в словах, перехід від синтаксису значень до словесного синтаксису); 5) зовнішнє мовлення [2].

Етап внутрішнього мовлення характеризується формуванням мовленнєвого твору в смислово й семантичному аспектах. Саме тут смисл, утворений на основі мисленнєвого образу, переходить у систему розгорнутих, синтаксично організованих мовленнєвих значень, тобто задум перекодується в організовану структуру майбутнього висловлювання [3; 11; 17; 21].

У дітей дошкільного віку внутрішнє мовлення виникає у зв'язку з інтеріоризацією зовнішнього мовлення спочатку в фрагмен-

тарне зовнішнє, згодом – у мовлення пошепки, а вже на завершальному етапі – у мовлення для себе [11].

Для побудови розгорнутого висловлювання дитині потрібно опанувати операційні компоненти монологічного мовлення: смислові, семантичні, морфологічні, лексичні, синтаксичні – що регулюються певним мотивом і підпорядковані тим чи іншим конкретним завданням та внутрішній програмі, і підлягають контролю [11, с. 217]. Найкращий спосіб розвинути внутрішнє мовлення в дітей дошкільного віку – складати розповіді за серіями сюжетних картинок. Коли дитина починає складати розповідь за картинками в русі п'яти функціонально різних планів (за Л.С. Виготським), зовнішнє мовлення передує внутрішньому, здійснюючи тим самим заміну руху. Адже дитина не придумує сюжет, а розповідає його з уже готового наочного плану, де є початок, середина (кульмінація) та завершення. Таким чином, дитина засвоює правильну програму розповіді, що закріплюється у внутрішньому програмуванні висловлювань.

Багаторазове складання дітьми розповідей за серіями сюжетних картинок сприяє виформовуванню зовнішньомовленнєвих операцій послідовного й логічного передання фактів і подій. Ці операції поступально інтеріоризуються, «вросуються» (за Л. С. Виготським), тобто скорочуються, переходять у внутрішнє мовлення, і стають внутрішніми процесами. Відтоді внутрішнє мовлення починає функціонувати і виконувати властиві йому функції, зокрема планування та розгортання програми розповіді. За Р.М. Грановською, «занурення і згортання» є основними механізмами психічного розвитку, зокрема розвитку внутрішньо- та зовнішньомовленнєвих функцій у дошкільників.

Нами виокремлено фази творення розповідного мовлення дітей дошкільного віку за серіями сюжетних картинок (згідно з О.О. Леонтєвим). Це етапи мовленнєвої діяльності, зокрема орієнтування, планування, реалізація та підсвідомий контроль. *Перша фаза* – орієнтування, на якій дитина сприймає картинку та розуміє зображене. *Друга фаза* – планування, що характеризується тим, що дитина, осмислюючи зміст зображеного, зовнішньо, спираючись на картинку, вибудовує логічну план-схему розповіді. Складання плану розповіді в зовнішньому плані за допомогою «матеріалізованих засобів» картинок [12] – це складний психічний процес, який можливий завдяки функціонуванню перцептивних операцій: аналізу (вміння виділяти головне та другорядне, визначати послідовність зображень), синтезу (поєднувати в єдине ціле частини зображень), лінійного розташування (вираження явищ, об'єктів, предметів,

фактів, подій та вчинків у просторі та часовій послідовності), узагальнення (виокремлення тих картинок, які розкривають головну думку сюжету). Ці операції, неодноразово виконані в зовнішньому мовленнєвому плані, є своєрідним підготовчим для інтеріоризації етапом, який створює як передумови, так й умови для її здійснення. *Третя фаза* – реалізація (екстеріоризація), тобто програмування й розгортання інтеріоризованої (внутрішньої) схеми в зовнішньому висловлюванні, тобто «лексико-граматичне структурування та вибір слів за формою». Фаза «моторного (кінетичного) програмування та вибору артикулем» [2] із відповідною просодикою (інтонуванням, логічним наголосом, темпом) співвідноситься з *четвертим етапом* – підсвідомого та, на нашу думку, осмисленого, а не усвідомленого контролю.

Висновки з проведеного дослідження.

Таким чином, можемо зробити висновок, що від сформованості внутрішньомовленнєвих функцій залежить як побудова внутрішньої програми майбутньої розповіді, так і процес її фазного поетапного розгортання в зовнішнє усне мовлення. Потрібний певний час для того, щоб сформувалися ці внутрішньомовленнєві функції в дітей дошкільного віку. На нашу думку, саме під розвивальним впливом діти можуть опанувати вміння перебудувати програми своїх розповідей у результаті самоконтролю за процесом висловлювання, виявляти невідповідності створеної програми своїм задумам і видозмінювати їх відповідно до задуму або добудовувати програми, розширюючи й уточнюючи власні розповіді.

ЛІТЕРАТУРА:

1. Ананьев Б.Г. Избранные психологические труды в 2 т. Москва : Педагогика, 1980.
2. Ахутина Т.В., Пылаева Н.М. Преодоление трудностей учения: нейропсихологический подход. Санкт-Петербург : Питер, 2008. 320 с.
3. Ахутина Т.В. Нейролингвистический анализ динамической афазии. О механизмах построения высказывания. Москва : Теревинф, 2002. 144 с.
4. Ахутина Т.В. Порождение речи: Нейролингвистический анализ синтаксиса. (3-е изд.). Москва : Издательство ЛКИ, 2008. 224 с.
5. Баев Б.Ф. Психология внутреннего мовлення. Київ : Рад. шк., 1966. 192 с.
6. Баскакова И.Л., Глухов В.П. Практикум по психолінгвістике : учеб. пособие для студентов педагогических вузов. Москва : АСТ : Астрель, 2009. 187 с.
7. Блонский П.П. Память и мышление. Санкт-Петербург : Питер, 2001. 288 с.
8. Выготский Л.С. Психология и учения о локализации психических функций. *Собрание сочинений*. Москва : Педагогика, 1982. Т.1, С. 168–174.
9. Выготский Л.С. Мышление и речь. Москва : АСТ : Астрель, 2011. 637 с.
10. Выготский Л.С. Психология развития ребенка. Москва : Смысл, Эксмо, 2003. 512 с.

11. Выготский Л.С. Психология. Москва : ЭКСМО-Пресс, 2000. 1008 с.
12. Гальперин П.Я. Психология мышления и учение о поэтапном формировании умственных действий / за науч. ред. А.И. Подольского. *Психология как объективная наука: избранные психологические труды*. Москва : Институт практической психологии; Воронеж : Издательство НПО «МОДЭК», 1998. С. 272–317.
13. Горелов И.Н., Седов К.Ф. Основы психолингвистики : 3-е изд. Москва : Издательство «Лабиринт», 2001. 304 с.
14. Жинкин Н.И. Психолингвистика : Избранные труды / за науч. ред. К.Ф. Седова. Москва : Лабиринт, 2009. 288 с.
15. Жинкин Н.И. Речь как проводник информации. Москва : Наука, 1982. 156 с.
16. Зимняя И.А. Лингвopsихология речевой деятельности. Москва : Московский психолого-социальный институт, Воронеж : НПО «МОДЭК», 2001. 432 с.
17. Калмикова Л.О. Психологія розвитку мовленнєвої діяльності дітей дошкільного віку : дис. ... докт. психол. наук : 19.00.07. Київ, 2011. 462 с.
18. Костюк Г.С. Избранные психологические труды. Москва : Педагогика, 1988. 304 с.
19. Леонтьев А.А. Внутренняя речь и процессы грамматического порождения высказывания. *Вопросы порождения речи и обучения языку*. Москва, 1967.
20. Леонтьев А.А. Основы психолингвистики : 3-е изд. Москва : Смысл; Санкт-Петербург : Лань, 2003. 287 с.
21. Леонтьев А.А. Психолингвистические единицы и порождение речевого высказывания. Москва : Наука, 1969. 307 с.
22. Лурия А.Р. Лекции по общей психологии / за науч. ред. Е. Строгановой. Санкт-Петербург : Питер, 2006. 320 с.
23. Лурия А.Р. Язык и сознание / за науч. ред. Е. Д. Хомской. Ростов-на-Дону : Изд-во «Феникс», 1998. 416 с.
24. Соколов А.Н. Внутренняя речь и мышление : автореф. дисс. ... докт. пед. наук (по психологии). Москва, 1967. 36 с.
25. Шахнарович А.М. Детская речь в зеркале психолингвистики. Лексика. Семантика. Грамматика. Москва : ИЯз РАН. 1999. 165 с.
26. Larsen S., Robert W., Schrauf R., Fromholt P., Rubin D. Inner speech and bilingual autobiographical memory : A Polish–Danish cross-cultural study. *Memory* 10, 2002. P. 45–54.
27. Morin A. Inner speech. *Encyclopedia of human behavior*, 2012. P. 436–443.